

Урд ямр бääсмб

1917 джил Äрäсэд февральск буржуазн-демократическ революц болхин бмн, Хальмгт ним-ним арвн улус билä: Багъ-Цоохра, Хошуда, Яндг-Мацага, Эртнä, Хальмг-Базра, Харугъса, Ик-Цоохра, Багъ-Дөрвдä, Манцин кецä, Ик-Дөрвдä цуг эн улусмуд тер цагин волостин дуньгä чинртä бääсмн. Турун йисн район Äдрхнä губернатрин хальмгин керг-уул даадг управленä медд бääлä. Терүг толгъалдгнь губернатрин дарук бääсмн. Суулин, арвдгч улуснь, Сарпулин губерньд ордг бääсмн.

Туруньк йисн улуст хальмгин гол äмгн бääсн болдг. Наадк хальмгуднь багъ-багъ багар Донской болн Терск областьсär, Уральск болн Оренбургск теегär бääцхäсмн. Тер баг болгн бääрн газриннь йоснд багтдг бääсмн. Донской областд бääсн хальмгуд (тед-ниг äдрхнä хальмгуд „Бузав“ гидж нерäднä). Октябрьск революцин бмн, хаана цергин хазгин цергт орлцдж йовсн äмтс.

Удан цагин эргцд орс äмтс дунд бääсн учрар, мана донской хальмгуд медрл - сургъулärн äдрхнä хальмгудас ббдän болдг билä.

Äдрхнä хальмгудиг медрлнь тату äмтс гигъäд, ташр деернь тедниг „буру келтнр“ гидж нерäдäд, äärmд авдг уга бääсмн. Тингдж хаана цагин йосна толгъачнр, баячуд талдан келн äмтиг басдг бääсмн.

Улусин толгъач кун заргъ келг, äмт гарлдг ик збвтä бääсмн. Тедниг хальмгин керг-уул хäläдг Äдрхнä губернатрин дарук толгъалдг билä. Улус болгн келү ääмг бääнä, терүгинь ахлач толгъалдг билä, äнъгиг—даргъ толгъалдг билä.

Улусин толгъачиг Äдрхнä губернатрин дарук, хазгин цергин атаман шииндг бääсмн. Улусин толгъач болн терунä дарук болдж орс äмтс шииндгдг билä. Теегин мухла äмтсд толгъач болна гисн—темänd—зүүнä сүвär орх мет кучр бääсмн. Тер толгъачнр икнкднь

эврәннь кбдлмшäсн äркäс кблтä кббгдсн, деерсуух ахлачнрин элгн-садн улс шииндгдг бääсмн. Тер äмтс гарддж бääх газрган бийсән цань уга ик тоод тоолад, ю ухагна, ю селнä—теднän кедг бääсмн. Тер ичр уга ахлачнр, гарган бääсн äмтсиг ягъдж зовадж — тер уулär зовагъад, хальмг келн-äмтиг деерäснь уулар дарулсн мет зовадж бääсмн. Улус толгъалдг бääсн äмтс болн теднä дарукснь хальмгудиг дурарн мухлалад, гемшäдж, буругхдж чаддг бääсмн. Тер толгъачнр хальмгин нойн, ик байн улсла хамдан угатä äмтсиг даджрдж, уга-яду хальмгудиг зовлнъгиг муугъар зовадж, тедниг урäдж, тарадж йовсн мбн.

Ääмгин ахлач болн äнъгиг даргъ, селänä тоомсрта äмгнäс гидж, бääхтä - бääхтä улсас шииндгдг бääсмн. Тер äмтснь бийс дундасн ахлач, даргъ äмтс шииндхläрн гоголевск держиморд, чеховск унгер Пришибеев—эднлä äдл äмтс суулгъдг бääсмн.

Тер цагт хальмгудиг гардаснь тавлго, харнъгъу мунъхг йовдлмуд, экономическ дуту-

дунд, садз гем болн нань чигн гемин аюл хальмгудас хббгъдг уга билä. Ховдг, мух-лахладан дурта хаана элчнр, бääрн газрин бршänъгъу уга ääмгин нойдуд, нертä зääсн-гүд, малар арсм кедг улс хальмгудиг медрлтä - сургъульта болтха гидж сандго бääсмн. Тингхд буюл улусд 15—20 сургъульчнр дасдг негхн школ бääдг билä. Тер нег школнь чигн цань уга му, тату-тартг, сургъуль сурлгннд кергтä тоот юмсуд, догшин болн бидү улу-син ахлачин гарт бääдг билä. Хаана йоснд баахнар болв чигн орсагъар медлг хальмг орчу-лач кергтä болад, тинм школ бärдг бääсмн. Харнъгъу äмтсиг зардж эдлхд, меклхд, зовадж тарахд гингн болхинь хаана йосн медлг бääсмн, ташр деернь куч-кблсч äмгн харнъгъу болхла, тедниг хатханчгта бее-лэгъär тбмр атхм мет бärхд гингн бääсмн. Ахрар келхд, хаана правительств угатä харнъгъу äмтсиг мухла болх, онд-нин харнъгъу бääх збв бсгмн. Тер тблäd чигн хальмгудт сургъульта улс цбн бääсмн. Тер учрар чигн хальмгин бргн тег делгү харнъгъу бääсмн.

Тер мет хальмгт эрүл-менд харлгн бас тату-тартг бääсмн. Эн халхарн хальмгудин хувнь меддмн: гемтсн цагт укхлä—эврәннь мууль, эдгх-лä—кишгнь.

Зүсн-зүүл хальдврта гем, цецг гем, туулвр гем, хоолин гем, халун гем хальмгин бргн теегär тардж, хальмгудиг сур-дäдж, бääсн бääрнäснь кббдг билä. Гер, блг-эдän тедн хай-чкад, хäläсн талан зулдг бääсмн. Улусин ахлачин ббр бääдг, хальмг кел меддг уга, нег эмч медицинск зер-зев уга, эм чигн уга, олн-äмтнд тус күргдж чаддго бääсмн. Äмгн намрин батхн мет икär укдг бääсмн. Уклгн тбрлгнäс ик бääсмн.

Харнъгъу, бурх итгдг äмтс гелнь, зурхач äмтсиг ягъад болв чигн äмим тамин амнас, уклас гетлгтн гидж сурдг бääсмн. Эн бурхна хойр элч, ламин зарц, буддизмин хурлд эзн бääсмн. Хальмгин теегт болсн хальдвр гем гелнь, зур-хан улст олн-äмт меклхднь, бийсинь байджахднь ик сән нбкд болдг бääсмн. Гелнъгүд,

(Чилгнв 4-ч халхд)

Урд ямаран бaaсмб

(Чиглчнь)

Амтиг эмндж баанав гигад зусн-зүүл кергтā, керг уга эм бдг баасмн. Зурхач, буддийск номин джодв секчкād, ююнас авн гем ирсинь, гемāн эдгāхин кергт ю кехинь умшдмн. Амн менд авч удлхин кергт, баасн маласн туудж толгъа мал, гер дотрк блг-эдāсн унтā тоот кевс, мбнъгн бус болн нань чигн юмсуд хурлд бг,—гидж зурхач келдмн. Тер авсн юмсинь орчд хурла цуг гелнъгуд ламин джодвас зальврлгн бичā-тā бāах „гүрм келгн“ гидг ном умшдж бгдмн. Тер гемтā күүнās авсн зббр хурлд ордж ирхлā, гелнъгуд хооридан ховадж авдмн. Энүнā ик зунь хурлин ах багшт күртдмн, эс гидж бұлк аамгин хурлмудин ахлач—ламд күртдмн. Кемр зурхач бийнъ гемтā күүнā зовлнъгас иштā байджхар седхлā „гүрм келгнās“ талдан ном умшдж бгād збвār ик бārц авдмн. Тим гемтā күү эмнсн цагтан зурхач келдг баасмн: „эн гемчн аāsнās авн, амтнā харал күрснās авн ирсн гем. Терүгичн эдгāхин кергт сүмс дуудад, „хар кел утлхмн“ гидж зурхач келдг баасмн. Тер тоот зурхачирин гаргъдг зусн-зүүл аалиг күүцн эн ахр тууджд бичдж болшго. Тим ик мбр-гүл кегъād, ном умшад, эмнсн бийнъ гемтā күүн бвкриннъ арлас мбрлхлā, тер зурхач келдмн: „насьн чилдж, сүл зураснь болдж, аргъ уга!“ Буддан зарц зурхачир тингдж бршāнъгъу чигн, ичр чигн угагъар угатā-яду хальмгудиг меклдг баасмн.

Тер, авлгъд дурта хурлин элчнрлā āдл куч-кблсч хальмгудиг ик-ик баячуд, нертā ной-дуд, тохмта зāāsнъгуд мухлалдж зардг баасмн. Хамгин сән хадлгъна газр, малин идг—то уга олн ўкрмүдтā боли темāтā, арвад минъгн торгън нооста боли ик сүүлтā хббд-тā, олн минъгн чиирг мбрд-тā баячудин гарт баасмн. Тер тоот хальмгин күүч-кблсчнрин кблсār боли цусār зббсн элвг зббр боли элл-уш мухлалгч улсин гарт орсмн. Иосн эддүднъ--күүч-кблсчнр--дегд угатā-яду баасмн. Хальмг малчин үвл-зун уга бāадг гернь—хагърха, кббтā джолм баасмн. Угатā хальмгин сән гидж тоолж умсдг хувцнь: хая-хая угъагдг, селвр угагъас кблтā, цагъанасн хард хуврсн киилг шалвр хойр, теегин догши нарид бнъгнъ хуврсн ланък бишмүд, зуузаны балврсн госн баасмн. Гер-бүлāн боли бийāн тетгхин кергт теегин малч китн үвлд, халуи зунд, хурта хаврт, будта намрт амрл-кевл уга кбдлдг баасмн.

Угатā хальмгудиг, бāахтā амтснь цань уга икār зовалг баасмн. Хальмгудиг урд цагт ямаран зовлнъгта далжрлгънд йовсинь санад оркхла,—харсдг күүн уга хойр угатā хальмгиг Манчин кецин байн Кензеев, Багъ-Дбрвдин байн Арлуев Лееджн хойр зовасн тбруц мартгдлхш, зүрки ишкрнā.

Малар арсм кедг байн Кензеев, нег дакдж дүрсн мбнъ-гāн альд тāvсāн меддж ядад

бāанā. Хāадж-хāадж, эс олдж чадхларн, бийдāн кбдлдг нег күүг хар-гбрт бārād, терүг мбнъгим бг гинā. Тер күүн, мбнъг хулхалж авх бāахтā, эзāн альд мбнъгāн тāvсинь эс медсн учрар, авсн угав гинā. Тер залугъин эзи, кбдлмшчин келдж бāах үгиг үни-хулдинъ иилгъхин орчд, бршāнъгъу угагъар, ухагъан геетлнъ терүг гүвднā. Залуг нүцкчкād, кбл гаринъ күүлчкād, гедргāн кевтүлнā; тингчкād гал шата-гъад, тбмр шорт хббнā ббк шарад, хāалсн тосинъ тер залугъин чеедж деер дусан бāадж келнā: „Мбнъгим олдж бг!“

Арā амтā улдсн залуг, элгн-сальн Элстд бāасн аамгин ахлачд ирād, тенд бāасн Залкинд гидг багъ наста орс эмчд үзүлнā. Эн эмч, бршāнъгъу угагъар зовагдсн залуг үзчкād, анъгин ахлачнр, брāl амтā улдсн күү хālāгъā бāадж, дбнъ-нбкд эс болх бāадл гарсинъ медчкād, Аāдрхнā губернатрд цаас бичнā. Тер бичгт Аāдрхнā губернатр хāрү бгсн уга.

1908 джил Арлуев Лееджн гидг байн Багъ-Дбрвдā аамгā, Авгънр селāнā, Баруна анъгин Улмджин Лидж гидг күүг терүнās улүгъār зовасмн. Мбр хулхалж гинъād худлахар күүнā келсн үгār Лиджиг Арлуевним бāадлтāгъār зовасмн: терүг бвдг деернь суулгъчкад, нег күүн, бичā бостха гинъād хойр кблннъ ларна; талдан хойр күүн хойр гараснь авчкад үзг-үзгтāн татна; дбрвдгч күүн, бмннъ зогсчкад, хойр гарарн селн хойр халхарнь ташн бāадж келнā:

—Зāāsнъгин бмн, мбр авсан илār кел!

Кесг тингād цоксна хббн, хамраснь цусн түрглнā. Цусн гарлгнъ дегд ик болад, тер залу ухагъан алдн, болв деермчнр—алач-махч амтс, бмнк кевтāн покад бāанā. Хаджуднъ хālāгъād терүг гүвдүлдж бāасн Арлуев, бахнь хандж келнā:

—Цок, кишгог, бас цок!

Арā китā Улюмджиевиг, цокдж бāасн улс, хальмг геррās авч гарад, газа хайна, тер, элгн-сальн ирдж автл газа кевтв. Гүвдлгнā хббннъ бийāн невчк сән болхла, Улюмджиев увлār Аāдрх орад, Аāдрхнā губернатрд заргъ бārнā. Губернатр медā бāадж, терүгинъ хāрү аамгин толгъачд илгāнā. Арлуев боли аамгин ахлач цань уга инъгуд бāасмн. Олн амтиг хамдан меклād, гүвдād зовачкад, терүнāsн цевр гардг бāасмн. Тим бāасн амтс, угатā улсин заргъар нег-негāн бурутгъх гидж сандж болшго юмн. Тер бгсн заргъ толгъачин цаасн заагт орад, геедрлж одлдг баасмн.

Нарид хāалсн цасн мет, хальмгин күүч-кблсч амтс, хаана цагин эргид үкād, ширгдж бāасн болдг. Эврāннъ келн-амтнā байн, нойн амтс, хаана олн элчнр цань угагъар тедниг далжрдг билā. Тер цагт, эн тоот ик зовлнъгас гетлдж болшго, данъгин харнъгъу бāах гих ухан ордг билā...